

Видавнича група «Наукові перспективи»

**Громадська організація «Християнська академія
педагогічних наук України»**

«Вісник науки та освіти»

***(Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія»,
Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)***

Випуск № 6(6) 2022

Київ – 2022

Publishing Group «Scientific Perspectives»

**Public organization "Christian Academy of Pedagogical
Sciences of Ukraine"**

"Bulletin of Science and Education"

*(Series" Philology ", Series" Pedagogy ", Series" Sociology ", Series"
Culture and Art ", Series" History and Archeology")*

Issue № 6(6) 2022

Kiev – 2022

«Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)»:
журнал. 2022. № 6(6) 2022. С. 263

Рекомендовано до видавництва Президією громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління» (Рішення від 30.12.2022, № 8/12-22)

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України 10.10.2022 № 894 журналу присвоєні категорії "Б" із історії та археології (спеціальність - 032 Історія та археологія) та педагогіки (спеціальність - 011 Освітні, педагогічні науки)

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 23.12.2022 № 1166 журналу присвоєна категорія Б з філології (спеціальність - 035 філологія).

Журнал видається за підтримки Інституту філософії та соціології Національної академії наук Азербайджану, громадської наукової організації «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів з духовно-морального виховання» та громадської наукової організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»

Журнал публікує наукові розвідки з теоретичних та прикладних аспектів філології, соціології, науки про освіту, історії, археології, а також, культурології та мистецтвознавства з метою їх впровадження у сучасний науково-освітній простір.

Цільова аудиторія: вчені, лінгвісти, літературознавці, перекладачі, мистецтвознавці, культурознавці, педагоги, соціологи, історики, археологи, а також, інші фахівці з різних сфер життєдіяльності суспільства, де знаходить застосування тематика наукового журналу.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), Research Bible, міжнародної пошукової системи Google Scholar.

Головний редактор: Гурко Олена Василівна - доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри англійської мови для нефілологічних спеціальностей Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, (Дніпро, Україна).

Редакційна колегія:

- ✦ Александрова (Верб) Оксана Олександрівна – доктор мистецтвознавства, доцент, професор кафедри теорії музики Харківського національного університету імені І. П. Котляревського, (Харків, Україна)
- ✦ Вакулик Ірина Іванівна - кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри журналістики та мовної комунікації Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)
- ✦ Волошенко Марина Олександрівна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Державного університету "Одеська Політехніка" (Одеса, Україна)
- ✦ Головня Алла Василівна - кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри англійської філології і перекладу Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- ✦ Ісайкіна Олена Дмитрівна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету, член Спілки краєзнавців України (Київ, Україна)
- ✦ Колмикова Олена Олександрівна - кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Дунайського інституту Національного університету "Одеська морська академія" (Одеса, Україна)
- ✦ Котельницький Назар Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково - технічного університету імені академіка Юрія Бугая, член - кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН (Чернігів, Україна)
- ✦ Кошетар Уляна Петрівна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української мови та культури Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- ✦ Куриш Наталя Костянтинівна – кандидат педагогічних наук, заступник директора з науково-навчальної роботи, Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (Чернівці, Україна)
- ✦ Линтвар Ольга Миколаївна - кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології і перекладу Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- ✦ Литвинська Світлана Віталіївна - кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та культури Національного авіаційного університету, (Київ, Україна)
- ✦ Матійчин Ірина Мстиславівна – кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри методики музичного виховання і диригування Навчально-наукового інституту музичного мистецтва Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Дрогобич, Україна)

УДК 378.011.3-051]:81'34

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-6\(6\)-135-160](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-6(6)-135-160)

Кузнецова Галина Петрівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, 41400, тел.: (050) 731-26-77, <https://orcid.org/0000-0002-3863-1911>

Караман Станіслав Олександрович доктор педагогічних наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел: (096) 247-92-07, <https://orcid.org/0000-0003-3186-375X>

Караман Ольга Володимирівна кандидат педагогічних наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел: (097) 287-11-77, <https://orcid.org/0000-0002-5662-4395>

ООНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ МЕТОДИЧНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ ФОНЕТИКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЗДОБУТКІВ МОВОЗНАВСТВА

Анотація. У публікації обґрунтовано, що трансформування освіти, запровадження в Новій українській школі компетентнісного та особистісного підходів, формування ключової компетентності (вільне володіння державною мовою) об'єктивно зумовлює оновлення змісту методичної системи навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури, спрямоване на формування вмінь здійснювати ефективну комунікацію в усній та писемній формах. З'ясовано, що в Державному стандарті базової середньої освіти процес формування комунікативної компетентності ґрунтується лише на засадах лексичного та граматичного ресурсу мови, до уваги не береться фонетичний. Це дещо порушує онтологічну цілісність опанування мови як субстанціонально-функціональної моделі, у якій елементи нижчого мовного рівня (фонетичного) виконують функції, без яких не функціонують сегменти вищих рівнів. Констатовано, що фонетичний компонент мови, функції якого «полягають у звуковому кодуванні

тексту у процесі синтезу (говоріння) та декодуванні його під час аналізу (сприйняття)» (за Н. Плющ), сьогодні в освітній комунікативістиці становлять підґрунтя мовного коду та вмінь учасників освітнього процесу вибудовувати його стратегію і тактику; з'ясовано, що потужний потенціал освітньої комунікативістики спонукає галузь лінгводидактики до розроблення нових методик поєднання здобутків у теорії мови, зокрема в системі фонетичного мовного коду, та самої комунікативістики.

Запропоновано як пріоритетний вектор оновлення змісту методичної системи навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури ґрунтовний аналіз генези фонетики у світових лінгвістичних традиціях. З огляду на це описано здобутки індійської лінгвістичної традиції, акцентовано, що саме на підставі вічного збереження релігійних творів через усну рецитацію їх та трансмісію, фоноцентризм мовознавці Давньої Індії заклали підґрунтя для еволюціонування вчення про фонетичну та фонологічну системи мови.

З'ясовано, що на засадах принципу градуальності спроектовано складове письмо (брахмі, деванагарі), яке базується на абугіді як особливому типі письма. Спостережено, що індійські лінгвофілософи розробили доктрину про «спхоту-фонему» й обґрунтували її роль не лише в розвитку фонетики, фонології, а й граматики, логіки, психології, семантики; з'ясували сутність «Шива-сутр» Паніні та їх вплив на розвиток фонетики і фонології.

Ключові слова: методична система навчання фонетики, учитель української мови та літератури, індійська лінгвістична традиція, письмо брахмі, деванагарі, «Шива-сутри» Паніні, звук, дихотомія «спхота-фонема», класифікація звуків.

Kuznetsova Halyna Petrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods, Oleksandr Dovzenko Hlukhiv National Pedagogical University, Kyivo-Moskovska St., 24, Hlukhiv, 41400, tel.: (050) 731-26-77, <https://orcid.org/0000-0002-3863-1911>

Karaman Stanislav Olexandrovyich Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at the Department of Ukrainian Language, Borys Grinchenko Kyiv University, Bulvarno-Kudryavska St.,18/2, Kyiv, 04053, tel.: (096) 247-92-07, <https://orcid.org/0000-0003-3186-375X>

Karaman Olga Volodymyrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Professor at the Department of Ukrainian Language, Borys Grinchenko Kyiv University, Bulvarno-Kudryavska St.,18/2, Kyiv, 04053, tel.: (097) 287-11-77, <https://orcid.org/0000-0002-5662-4395>

UPDATE OF THE CONTENT OF THE METHODOLOGICAL SYSTEM FOR TEACHING PHONETICS OF FUTURE TEACHERS OF UKRAINIAN LITERATURE IN THE CONTEXT OF ACHIEVEMENTS IN LINGUISTICS

Abstract. The publication substantiates that in the conditions of the transformation of education, the introduction of competence and personal approaches in the New Ukrainian School, the formation of the key competence "fluency in the state language", the methodical system of phonetics training of future teachers of the Ukrainian language and literature needs to be revised. The updating of its content is due to the fact that the ability to carry out effective communication in oral and written form only on the basis of the lexical and grammatical resources of the language, as stated in the State Standard of Basic Secondary Education, somewhat violates the ontological integrity of mastering the language as a substantial-functional model in which the elements lower linguistic level (phonetic) perform functions without which segments of higher levels do not function. The article proves that the phonetic component of language, whose functions "consist in the sound coding of the text in the process of synthesis (speech) and its decoding during analysis (perception)" (according to N. Pliushch), today in educational communication studies forms the basis of the language code and the skills of the participants of the educational the process of building its strategy and tactics.

It is determined that the powerful potential of educational communicative studies prompts the field of linguistic didactics to develop new methods of combining the achievements of language theory, in particular in the phonetic language code system, and communicative studies itself.

It is proposed to review the methodology of phonetics training for future teachers of Ukrainian linguistics by analyzing the genesis of phonetics in world linguistic traditions. With this in mind, the achievements of the Indian linguistic tradition is analyzed, it is substantiated that precisely on the basis of the eternal preservation of religious works through their oral recitation and transmission, phonocentrism, the foundations of the evolution of the doctrine of the phonetic and phonological system of language is laid by the linguists of Ancient India; based on the gradation principle, a composite writing (Brahmi, Devanagari) is designed, the essence of which is based on abugida as a special type of writing. It is observed that Indian linguist philosophers have developed the doctrine of "sphota-phoneme" and

substantiated its role not only in the development of phonetics, phonology, but also grammar, logic, psychology, and semantics. The essence of Panini's "Shiva Sutras" and their influence on the development of phonetics and phonology is observed. It is proved that the achievements of the grammarians of Ancient India are important for the development of modern linguistics and linguistic didactics.

Keywords: methodical system of teaching phonetics, teacher of Ukrainian language and literature, Indian linguistic tradition, Brahmi, Devanagari script, Panini's "Shiva Sutras", sound, "sphota-phoneme" dichotomy, sound classification.

Постановка проблеми. Реформування та модернізація педагогічної освіти в Україні спроектовані документами державної ваги, з-поміж яких: Концепція «Нова українська школа», Концепція розвитку педагогічної освіти в Україні, Державний стандарт базової середньої освіти, професійний стандарт «Учитель закладів загальної середньої освіти» та інші. Державний стандарт визначає наскрізну мету діяльності вчителя-словесника – «розвиток природних здібностей, інтересів, обдарувань учнів, формування компетентностей, необхідних для їх соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, продовження навчання на рівні профільної освіти або здобуття професії, виховання відповідального, шанобливого ставлення до мови, родини, суспільства, навколишнього природного середовища, національних та культурних цінностей українського народу» [1].

Компетентнісний діапазон визначеної мети конкретизовано особистісно зорієнтованими завданнями мовно-літературної освітньої галузі та результатами навчання учнів, що скореговують їхній освітній поступ. Зміст завдань, які мають успішно розв'язувати вчителі словесності, ґрунтується на розвиткові та формуванні в здобувачів освіти компетентностей, ставлень, орієнтацій, цінностей, здатностей, а саме: здійснювати комунікацію в усній та письмовій формі на основі знання функцій мови, ресурсів (лексики, граматики) і норм сучасної української літературної мови, типів мовної взаємодії, особливостей стилів мовлення інформаційних та художніх текстів, медіатекстів тощо; спостерігати за мовними та літературними явищами, аналізувати їх; здобувати та опрацьовувати інформацію з різних (друкованих та цифрових, зокрема аудіовізуальних) джерел у різних освітніх галузях і контекстах, критично осмислювати її та використовувати в процесі комунікації для обстоювання власних поглядів, переконань, суспільних

і національних цінностей; для збагачення власного досвіду і духовного розвитку; висловлювати власні думки, почуття, ставлення та ідеї; досліджувати індивідуальне мовлення, послуговуватися мовою для власної мовної творчості [1].

Відтак, якщо раніше навчання української мови ґрунтувалося на засвоєнні знань, формуванні умінь, навичок, то сьогодні компетентнісний та особистісно зорієнтований підходи спонукають до розвитку умінь засвоювати лінгвістичні та комунікативні знання, самостійно здобувати їх з оперттям на медіатехнології, синтезувати власні погляди на сутність і значущість цих знань у формуванні необхідних для успішної професійної діяльності та життя компетентностей і здатностей. Розуміємо, що в освітньому контексті в центрі уваги перебуває мовно-мовленнєва діяльність особистості вчителя та учня, їхня взаємодія з іншими людьми, реальним та віртуальним соціумом, який вимагає від комунікантів (учасників освітнього процесу) накреслення внутрішньої програми мовлення, визначення способів її втілення на відповідних етапах освітньої комунікації.

Комунікативна парадигма, основою якої є вміння говорити і слухати, слухати і сприймати, читати та аналізувати, працювати з інформацією (пошук, отримання, аналіз, оцінювання, інтерпретування, опанування, створення власних мовних продуктів), контролювати та координувати свої думки і мовленнєві дії в колі «учень-вчитель-група учнів-реальний-віртуальний соціум», сьогодні є невід'ємним складником змісту здобуття освіти загалом. Вибудовуватися комунікативна парадигма має вчителем-словесником у межах знань «стратегії комунікації з учасниками освітнього процесу» [2, С. 11], що передбачено професійним стандартом «Учитель закладу загальної середньої освіти».

Аналіз законодавчої бази з реформування педагогічної освіти дає підстави для висновку, що освітній процес, і опанування мови зокрема, перетворюється на комунікативний освітній процес, або освітню комунікативістику – «форму об'єктивації вербальної комунікації, за якої комуніканти вступають у вербальні результативні контакти засобами мовного та позамовного кодів» [3, С. 16] із долученням медіадіяльності. Нині комунікативний освітній процес реалізується в синхронному, асинхронному, змішаному, онлайн, офлайн форматах на засадах різних засобів комунікативних ресурсів, але з превалюванням вербальної взаємодії.

З огляду на це простежуємо суперечності: 1) між комунікативними стратегіями та комунікативними тактиками у

структурі формування мовно-комунікативної компетентності майбутнього вчителя української мови і літератури, адже професійний стандарт не передбачає в дескрипторі «знання» комунікативних тактик, що негативно впливатиме на досягнення стратегічного результату – результату навчання учнів; 2) між посиленням комунікативної ролі учасників освітньої комунікації та неусвідомленням цього багатьма вчителями української мови та літератури, учнями; 3) між потужним навчальним потенціалом освітньої комунікативістики та нерозробленням у галузі лінгводидактики методик поєднання теорії мови та теорії освітньої комунікації. Переконані, що організація комунікативного освітнього процесу має ґрунтуватися на «функціональному підході, оскільки відповідно до функцій теорія мови вивчає засоби мови, процес їх використання і продукт цього процесу (результат навчання), а теорія освітньої комунікації моделює динамічні зв'язки між комунікантами, реалізує мету застосування мовних та позамовних засобів, аналізує результат» [3, С. 8–9].

Ключовою бінарною одиницею, що сприяє формуванню вмінь вибудовувати стратегію освітньої комунікативістики, уміло поєднувати теорію мови та теорію комунікації, є *мовний код* – «сукупність мовних засобів, які використовують комуніканти для створення та обміну інформацією під час вербальної взаємодії» [3, С. 17] у будь-якому освітньому форматі. Основою мовного коду є фонетико-фонологічний мовний рівень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праці вітчизняних науковців (Ф. Бацевич, Я. Бондаренко, А. Габідуліна, В. Паращук, Г. Почепцов, О. Семенюк, О. Яшенкова) в галузі комунікативістики під засобами мовного коду розуміють «одиниці різних рівнів мови, категорії, властиві конкретним рівням мови» [4, с. 58]. Відповідно до вчення про систему та структуру мови йдеться про фонетичний, морфологічний, лексико-семантичний та синтаксичний рівні, підрівні їх (морфонологічний, орфоепічний, акцентологічний, орфографічний, просодичний, словотвірний, фразеологічний).

В. Паращук та А. Семенюк пишуть, що «мова як код (система мовних знаків) складається з трьох типів мовних ресурсів: лексику, граматики та фонології. <...> Фонологія – це сукупність звукового оформлення мовлення: інвентар звукових сегментів (фонем), які розрізняють значення слів, морфем та речень» [3, С. 17–18]. На важливості фонетико-фонологічного складника в комунікативних процесах акцентує увагу і Ф. Бацевич, зазначаючи, що звуковий канал поєднання адресанта з адресатом є домінуючим [4, с. 59].

Сутність комунікаційних моделей, запропонованих для дослідження мови та організації спілкування (модель Р. Барта, Г.-Д. Лассвелла, Ю. Лотмана, К.-Е. Шеннона, Р. Якобсона та ін.), також ґрунтується на твердженні, що основою «мовного образу є акустичний сигнал, співвіднесеність звукової форми і значення» [3, С. 35].

Слушною в організації комунікативного освітнього процесу є думка О. Яшенкової, яка наголошує на важливості звукових якостей мовлення, на тому, що від голосу мовця, його гучності, темпу, висоти, тембру, дикції, від правильної роботи артикуляторів (язик, губи, нижня щелепа, м'яке піднебіння), що змінюють форму резонаторів та звучання, значною мірою залежить, будуть його слухати чи ні. Акцентує увагу дослідниця комунікативістики і на перцептивних механізмах сприйняття мовлення [5, С. 143–145].

Ми зосередили увагу на фонетичному рівні в мовному коді комунікації, оскільки беззаперечно можемо констатувати, що саме субстанціональна (артикуляційні механізми звукотворення, якість звукового фізичного сигналу, механізми сприйняття мовлення) та функціональна (власне лінгвістична) фонетика, її сегментні та супрасегментні одиниці в процесі взаємодії та реалізації в усному чи писемному мовленні створюють складний і багатоплановий механізм функціонування мови загалом. Без участі звуків усі інші елементи мови (слова, речення, тексти) набути статусу фізичних одиниць не можуть.

На жаль, у Державному стандарті базової середньої освіти, де в ключовій компетентності «вільне володіння державною мовою» з-поміж мовних ресурсів, що формують уміння здійснювати комунікацію в усній та писемній формах, не виправдано обійдено увагою фонетику як надважливий мовний рівень у формуванні мовно-комунікативної компетентності учасників освітнього комунікативного процесу й визначено лише лексику та граматику, відтак і вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів у мовно-літературній галузі не містять фонетичного складника, що, на нашу думку, порушує органічну цілісність в опануванні мови, де елементи нижчого мовного рівня (фонетичного) виконують функції, без яких не функціонують сегменти вищих рівнів. Для усунення суперечностей між системою мови і реалізацією компетентнісного підходу щодо її цілісного опанування, доцільно, на нашу гадку, оновити зміст методичної системи навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури з урахуванням здобутків мовознавства, його глибинних витоків передусім.

Мета статті - дослідити особливості писемностей, якими послуговувалися в Давній Індії, проаналізувати вплив класифікації

звуків на їх створення; з'ясувати значення «Шива-сутр» Паніні для розвитку фонетики і фонології; з опертям на історичний, аналітико-синтетичний, порівняльний методи здійснити аналіз індійської лінгвістичної традиції, обґрунтувати, що саме на підставі вічного збереження релігійних творів через усну рецитацію їх та трансмісію, фоноцентризм мовознавці Давньої Індії заклали основи еволюціонування вчення про фонетичну та фонологічну систему мови.

Виклад основного матеріалу. У контексті порушеної проблеми оновлення змісту методичної системи навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури на засадах здобутків мовознавства варто акцентувати увагу на витоках мови, джерела якої сягають відомих лінгвістичних традицій –єгипетської, китайської, греко-римської, індійської.

З-поміж них лінгвофілософія Давньої Індії (VIII–VI ст. до н. е.) пояснює мову як створену Богом звуко-кодовану систему, проте впевнено обстоює думку про споконвічну людяність мови, її призначення для людей. Філософи, лінгвісти Стародавньої Індії довели, що вивчати особливості фонетичної будови мови, промовляти священні гімни та мантри богонатхненних Вед, відшукувати слова для називання речей та вічного розгортання їх у просторі й часі без зв'язку з людством не має сенсу [6, С. 301].

Аналіз праць індологів, санскритологів, мовознавців (А. Біруні, М. Вітцель, В. Іванов, В. Лисенко, Ф. Стааль та ін.) переконує в тому, що зв'язок звуко-кодованої системи з людством передусім простежується через усне мовлення, відшліфоване за відповідними вміннями і класифікованими правилами артикулювання звуків. Усність дає змогу зберегти саму сутність священного звука, а відтак і подаровані Богом Веди, їх повчальний зміст. Давні індійці були впевнені, що «письмовий текст не гарантує повного збереження аутентичного звучання – вимова може змінюватися (це засвідчує історія будь-якої мови), букви залишаються незмінними, але назавжди закривають доступ до таємниці їх першопочаткового звучання.<...> Відтак слово, що звучить, є інструментом як консолідації та домінування релігійної традиції, так і процесу навчання та трансмісії духовного знання, а письмо розглядається як технічне уміння» [7, С. 15–16]. Ведолог М. Вітцель з огляду на це зазначає: «Веди були створені і передавалися усно від учителя до учня без використання письма. <...>. Ця достовірна і бездоганна текстуальна трансмісія без сумніву перевищує класичні тексти інших культур» [8, С. 68–69]. Автор таку трансмісію порівнює з магнітофонним записом, де зберігається не лише звучання слова, а й

інтонація, музикальний наголос. Лінгвістична традиція Індостану справді була своєрідною, наділеною звуковою космотворчою енергією, яка спонукала до самоорганізації, запам'ятовування, гармонізації з ритуальним простором під час рецитації релігійних текстів. Постійне вправління в артикулюванні «для себе», точне інтонаційне відтворення змісту гарантувало розвиток пам'яті, здібностей навчатися, духовне збагачення та внутрішнє очищення, кастовий рух.

Незважаючи на те, що письмо певною мірою заперечувалося, уважалося другорядним під час опанування Вед, воно функціонувало. Свідченням цього є тексти «Віная» (санскр. विनय, Vinaya, «правила, дисципліна»; середина V ст. до н. е.) – буддистські джерела, що збереглися та були перекладені з мови палі в 1881 р. Р. Девідсом та Г. Олденбергом. Зміст буддистських збірок, як зазначають дослідники, також більше трьохсот років передавався усно, із пам'яті. Однак у вступі до «Віная» мовиться про можливість утрати важливих правил життя, зв'язку з Богом, якщо ці правила не записати. Окрім цього, писемність стала необхідною для передавання офіційних повідомлень, у приватному житті. Мистецтво письма опановували не лише клерки, а й звичайні люди, і навіть жінки. У буддистських джерелах проглядається опис писемності, з'являються слова «письмо», «писець» (санскр. lekha, «письмо», lekhaaka «писець»). Частина «Віная», а саме повчання Будди «Sila-sutta», містять інформацію про дитячу гру в букви (санскр. akkharika) [9].

Виникає питання, яким письмом послуговувалися в Давній Індії. Загальносхваленою серед індологів є думка про те, що найдавнішою є писемність брахмі. Імовірність її виникнення – VIII–VII ст. до н. е. на підставі арамійського та фінікійського письма. Означена версія координується теоріями схожості літер брахмі з фінікійськими, а останнього – із давньоарамійськими. Окрім цього, похідність підтверджується економічними зв'язками між семітами та індоарійцями, які було встановлено араміяцями.

Брахмі характеризується як своєрідне складове письмо, основою створення якого є *абугіда* (від ефіоп. አቡጊዳ – ге'ез, що є назвою перших чотирьох літер ефіопського письма, порядок яких взято із семітського (A, B, G, D)).

Лексему «абугіда» як термінологічний неологізм у системі фонетики та графіки започаткував у 1997 році американський мовознавець Пітер Данієлс.

За процедурою створення абугіда порівнюється з термінами азбука, абетка, алфавіт, але не йдеться про абсолютні синоніми.

Нововведений термін обговорювався і був схвалений до обігу науковою спільнотою, оскільки це дало змогу не лише удосконалити теоретичну основу старої класифікації писемностей – логографія, складове письмо, алфавіт, але й певною мірою розв'язати суперечку про те, «чи варто такі писемності, як деванагарі та іврит називати алфавітами чи складовими системами» [10].

Абугіда – тип письма, де, зазвичай, формою графічного знака є: 1) склад з однаковим приголосним та базовим голосним (склад позначається без модифікації, наприклад, क (ka) у деванагарі, де *a* і є базовим голосним); 2) склад з однаковим приголосним проте не базовим голосним, який позначається шляхом видозміни базового приголосного, наприклад, के (ke) у деванагарі; графема на позначення небазового голосного модифікується і набуває статусу діакритика, додаткового знака, що може писатися в деванагарі не лише зверху над базовим знаком на позначення приголосного, а й знизу (कु /ku/), ліворуч (कि /ki/), праворуч (को /ko :/) 3) знак на позначення приголосного звука без голосного, графіка якого передається через діакритик (віраму в санскриті) знизу букви, приміром, क् (k) у деванагарі [11].

Зміст поняття «абугіда» потлумачено як особливий тип складового письма, що вирізняється з-поміж власне складового (силабічного), консонантного, консонантно-вокалічного письма тим, що його графічний склад містить один і той знак на позначення приголосного, який дещо модифікується небазовим голосним, діакритиками.

Сьогодні за таким типом функціонує близько половини писемностей світу, отож спілкування в міжнародному аспекті вимагає певних знань про особливості такого типу складового письма, яке не є алфавітним (літерно-звуковим).

Абугіда деванагарі (देवनागरी, дева-нагарі, «божественне письмо») є «нащадком-модифікатом давньоіндійського брахмі» (за Б. Захар'їним). Письмо деванагарі склалося між VIII – XII ст. здебільшого також для збереження, передавання точності Вед, інших священних текстів та для закріплення санскриту, дослідження і «вивчення якого показує, що Індія винайшла найдосконалішу фонетику і граматику» [12, С. 58].

Деванагарі укладено на підставі принципу градуальності, за яким індійськими фонетистами задовго до винайдення писемностей було класифіковано звуки – упорядковано їх за контактом творення в ротовій порожнині (повне і легке), за відкриттям ротової порожнини (закриті,

напівзакриті і відкриті); за місцем творення (від глоткових до зубних). Кореляція *безконтактності-контактності* в роботі органів мовлення стала інструментом розрізнення та поділу звуків на голосні та приголосні.

Письмо деванагарі нараховує 47 знаків на позначення звуків.

Нижче подаємо графічні знаки деванагарі (за В. Івановим, Т. Топоровим) [13, С. 48] (Схема 1.1). з метою з'ясування їх особливостей, архітекτονіки, здійснення аналізу знаків на позначення фонетичних класів звуків.

Схема 1.1.

Знаки письма деванагарі

Знаки для позначення голосних

अ	<i>a</i>	आ	<i>ā</i>
इ	<i>i</i>	ई	<i>ī</i>
उ	<i>u</i>	ऊ	<i>ū</i>
ऋ	<i>r̄</i>	ॠ	<i>r̄ī</i>
ऌ	<i>l̄</i>	(ऍ)	<i>l̄ī</i>

Знаки для позначення дифтонгів

ए	<i>e</i>	ऐ	<i>āi</i>
ओ	<i>o</i>	औ	<i>āu</i>

Знаки для позначення зімкнених приголосних

क	<i>ka</i>	ख	<i>kha</i>	ग	<i>ga</i>	घ	<i>gha</i>	ङ	<i>ṅa</i>
च	<i>ca</i>	छ	<i>chā</i>	ज	<i>ja</i>	झ	<i>jha</i>	ञ	<i>ña</i>
ट	<i>ṭa</i>	ठ	<i>ṭha</i>	ड	<i>ḍa</i>	ढ	<i>ḍha</i>	ण	<i>ṇa</i>
त	<i>ta</i>	थ	<i>tha</i>	द	<i>da</i>	ध	<i>dha</i>	न	<i>na</i>
प	<i>pa</i>	फ	<i>pha</i>	ब	<i>ba</i>	भ	<i>bha</i>	म	<i>ma</i>

Знаки для позначення сонантів

य	<i>ya</i>	र	<i>ra</i>	ल	<i>la</i>	व	<i>va</i>
---	-----------	---	-----------	---	-----------	---	-----------

Знаки для позначення глухих сибілянтів

श	<i>śa</i>	ष	<i>ṣa</i>	स	<i>sa</i>
---	-----------	---	-----------	---	-----------

Знак для позначення спіранта

ह	<i>ha</i>
---	-----------

У Схемі 1.1. проглядаємо, що абугіда деванагарі – це передусім складові знаки як сполучення символів на позначення приголосних звуків та голосного *a*. З-поміж 14 знаків на позначення голосних є прості (короткі і довгі), складоутворювальні сонанти (короткі і довгі), голосні дифтонгічного походження (*e*, *o*) та дифтонги, що породжувалися в безконтактних та легкоконтактних артикуляційних умовах. «З'ясування ступеня зближення органів мовлення давало змогу визначити фонетичну різницю між голосними звуками» [7, С. 19]. Варто зазначити, що за довготністю голосні диференціювалися на високі (*udātta*), середні (*svarita*) і низькі (*anudātta*), на це впливав наголос. Так описувалася акустична інтенсивність голосних.

Далі простежуємо 33 знаки на позначення приголосних звуків. Основний корпус становлять 25 знаків, розміщених вертикально та горизонтально, це графічні символи на позначення зімкнених (санскр. *sprsta*, утворені дотиком) звуків.

Горизонтальні ряди знаків вибудовано за п'ятьма місцями творення звуків: 1) *гугуральні* (задньоязикові) (санскр. *hanuṭīla* – «корінь щелепи»), утворені за допомогою кореня язика; 2) *палатальні* (санскр. *tīlavya* – «на піднебінні»), утворені на м'якому піднебінні; 3) *церебральні* (какумінальні) (санскр. *mūrdhan* – «вершина»), утворені зімкненням верхньої частини язика з твердим піднебінням; 4) *дентальні* (санскр. *dantya* – «зуби»), місцем творення є основа зубів; 5) *лабіальні* (санскр. *oṣṭhya*), утворенні зімкненням губів.

Вертикальні ряди засвідчують знаки на позначення звуків за способом їх утворення на основі п'яти ознак, а саме: 1) глухі; 2) глухі придихові; 3) дзвінкі; 4) дзвінкі придихові; 5) носові.

У шостому ряді серед знаків на позначення приголосних звуків простежуємо неносові сонанти, особливість розміщення яких також є градуальною щодо місця утворення, оскільки (*y*) – палатальний, (*r*) – язиковий, (*l*) – дентальний, (*v*) – лабіальний.

Сьомий ряд – символи на позначення приголосних *щілинних звуків* (сибілянти, спіранти, фрикативні), що об'єднані за ознакою глухості.

Замикає корпус графічних знаків символ на позначення щілинного, дзвінкого, задньопіднебінного (*h*).

Більшість науковців схильні до думки, що саме унікальність та превалювання в релігійній і лінгвофілософській сферах індійської культури усної традиції передавання Вед, яка набула статусу «фоноцентризму – сакралізації індійського звука» [14], і дала змогу здійснити такий злагоджений артикуляційно-акустичний опис звуків

мовлення, класифікувати їх за каталогами. Мову було поділено на більш прості елементи, які можна легко запам'ятовувати і поєднувати. Це згодом утворило підґрунтя для створення систем оригінального складового письма (брахмі, кхарошті, гупта, грантха, деванагарі, бенгалі та ін.), де увага зверталася не на форму букв, а на «системні принципи їх заснування та наукову класифікацію. <...> Замість випадкового порядку ABC на Заході, усі індійські алфавіти розпочинаються серією голосних *a, i, u, e, o, ai*, за якою розміщено систематично організовані групи приголосних *k, kh, g, gh, etc.* Давно було зазначено, що ця систематизація виникла в Індії раніше до започаткування якоїсь іншої писемності [15, С. 203].

Аналіз наукових джерел (В. Аллен, Дж. Броф, В. Вертоградова, А. Деш, В. Іванов, В. Лисенко, М. Короткова, Ф. де Сосюр, Ф. Стаал та ін.), створення відповідних типів писемності, які здебільшого належать до складових і їх часто називають алфавітними, переконують у тому, що саме в Давній Індії на підставі атомістичного підходу було розроблено теоретичні основи функціонування дихотомічних понять «спхота-фонема» та проміжних – варна (буква, звук, якість голосного звука, фонемоподібний знак, із часом – семантема), шабда (звук, слово, чистий звук, очищення звуком, фонемоподібний елемент).

Термін спхота (санскр. *sphoṭa* – ім'я дії, утворено від кореня *sphoṭ* у значенні «розкриватися», «розпускатися», «поширюватися», «спалахувати», «лопатися», «розриватися» зі звуком) у давньому індійському мовознавстві пояснюється як абстрактне явище, що створює ідею та обумовлює можливість мовленнєвого спілкування і взаєморозуміння.

Аналіз абуґіди деванагарі, яка ґрунтується, як зазначалося, на умовному складові *ka*, а склади *ke, ki, ku* та інші є похідними від нього на підставі зміни голосного, засвідчує, що всі складові знаки писемності класифіковано за артикуляційними ознаками фонем, які виокремлювалися в середині складу.

За В. Івановим, складове письмо деванагарі започатковано на передаванні складів, у середині яких виділялися фонемі [16, С. 33–37].

На спхоту (фонему) як термін і абстрактну одиницю індійської лінгвістичної традиції є різні погляди науковців. Детальний аналіз цієї проблеми простежуємо в працях Дж. Брофа «Теорія загальної лінгвістики в санскритських граматиках» (1951 р.), яку знаходимо в «Хрестоматії граматиків санскриту» [17], укладеній Ф. Стаалем, та А. Деша «Доктрина спхоти» (2004 р.) [18] та інших. Автори переконують, що концепція про спхоту є унікальним внеском

індійських граматистів у розвиток не лише мовознавства, а й філософії мови, психології мовлення, семіотики. Не з'ясовано, хто є першим автором теорії про спхоту з-поміж давніх лінгвофілософів Індії. Більшість схиляється до думки, що це Спхотаяна, про якого згадує і Паніні у своєму «Восьмикнижжі».

Однак лінгвістичне тлумачення сѐми «спалах у свідомості думки», яка буде висловлюватися, очевидно, належить індійському мовознавцеві Патанджалі (II ст. до н.е.), авторові твору «Махабхаш'я» – великих коментарів до трактату Паніні «Аштадх'яї». Патанджалі під спхотою розумів фундаментальний звуковий інваріант – спхоту-варну (фонему) [19, С. 387], «постійні, але нечутні протозвуки, що породжують під час артикуляції фізичні звуки – дхвані» [20, С. 172].

А. Деш зазначає, що Патанджалі спхоту характеризує як незмінний та постійний елемент у свідомості мовця, змінним є лише звук (дхвані), у якому реалізується спхота. Елемент дхвані може в мовленні відрізнитися за фонетичним значенням з огляду на варіації у «дикції різних ораторів». Так, голосний, який представляє спхота, залишається сам по собі незмінним, якщо його вимовляти повільно, швидко, надто швидко; змінюється дхвані – артикульований звук. Постійність і незмінність спхоти є ознакою фонему. Ці характеристики мовознавець обґрунтовує на підставі порівняння фонему із відстанню, яка залишається сталою навіть тоді, коли її долати різними засобами та з різною швидкістю [18]. На думку Патанджалі, спхота (фонема) – це концептуальна сукупність, або родова характеристика артикульованих фонем у формі ізольованих фонем чи певної низки фонем. Це постійний (і) протозвук (и), який людина не чує, але він (вони) слугує (ють) основою фізичного продукування звуків. Патанджалі спхоту не пов'язує зі значенням.

Більш глибоко, з урахуванням досягнень попередників, явище спхоти (фонему) аналізує Бхартрихарі (близько V ст. н.е.), створивши доктрину-концепцію про спхоту, зміст якої є актуальним і сьогодні для обговорення, оскільки пояснює процес утворення мовлення, розуміння почутого під час його трансляції, описує мовленнєві ситуації, які без абстрактного та ідеалізованого явища спхоти-фонему, «інтуїтивного сприйняття не мають життєвого сенсу, не створюють істинного і повного спілкування» (за Дж. Брофом). Спхота для Бхартрихарі – це також неподільна і незмінна єдність, вона створює основу комунікаційного простору, що ґрунтується на визнанні істини, яка реалізується через слово, текст. Отже, на відміну від Патанджалі, Бхартрихарі спхоту фундаментально пов'язує з ознакою «носії значення».

Давні індійці, пише Дж. Броф, справді усвідомлювали психологічні особливості процесів творення мовлення, запам'ятовування вражень: «людина пам'ятає не лише враження, а й порядок їх; усе це перебуває у розумі як сукупність звуків, заданих у певній послідовності <...>, самі по собі звуки не здатні мати значення чи закріплюватися за значенням, щоб порозумітися, має бути носій сенсу, смислу, значення, але не тотожний сукупності звуків, а споріднений із колекцією цих звуків так, щоб сутність її можна було б розкрити за допомогою носія значення» [17, С. 405]. Тож для реалізації лінгвістичних цілей, вдалої комунікації слово має розглядатися як одиниця, що має значення, водночас частини слова не мають стосунку до смислу. Саме спхота дає змогу розглядати слово як певний символ зі значенням. Спхота не має нічого утаємниченого, це абстракція, яка допомагає опрацювати лінгвістичний матеріал. Відтак спхота сама по собі не може бути вимовленою, а це її споріднює із фонемою як лінгвістичною абстракцією.

У концепції про спхоту проглядається і поняття первинного (*prakṛta-dhvani*) та вторинного (*vaikṛta-dhvani*) звука. «Первинний звук» – сталий, це основа реалізації і сприймання фонем, «вторинний» – змінений, трансформація якого залежить від дикції. Сенс сказаного схоплюється за умови, коли зрозумілим є характер «вторинних звуків». Їх сам оратор накладає на модель власної вимови, яку через порозуміння сказаного слухач накладає на модель «первинного звука» Слово, інформацію правильно буде сприйнято за умови, якщо вторинні звуки правильно усвідомлюються розумом, не залежно від дикції. При цьому істотна ознака спхоти – бути сталою, незмінною – не порушується, і це одна з найсуттєвіших ознак спхоти (фонем) [17, С. 410]. Буття спхоти-фонем проявляється у значенні. Спхоті як абстрактній одиниці мови давні мовознавці, і Бхартрихарі зосібна, надали онтологічного статусу та ознак психологічної моделі, пояснюючи, що абстрактна одиниця розміщується в розумі і розкривається звуками, які вимовляються в упорядкованій послідовності. З останнім звуком слово схоплюється свідомістю слухача. Зерно цього сприймання було засіяне звуками раніше. Якщо слухач не усвідомлює значення – це його нездатність розуміти, адже слово – «це буття вимовленого раніше» [17, С. 406–409].

Бхартрихарі, аналізує Дж. Броф, передбачає в процедурі розуміння сказаного і сприйнятого три мовно-мовленнєві ситуації: 1) інтегральний мовний символ, який для зручності його усвідомлення можна розрізнити графічно, наприклад, АГНІ. Проте це не вимова

спхоти, оскільки це не можна вимовити, це лише назва, це – фонема (саме про ім'я Бога А-Г-Н-І згадує у своїх працях із мовознавства Ф. де Соссюр, наголошуючи, що укладачі індійських гімнів розкладали це ім'я на окремі фонемі); 2) фонологічна структура, звуковий малюнок норми, «первинний звук» (prakṛta-dhvani); 3) доведення інформації до свідомості слухача, «вторинний звук» (vaikṛta-dhvani), низка чуттєвих даних, які варто мозком свідомо обробити, інтегрувати як значеннево довершений гештальт [17, С. 410–411]. У цьому контексті спхота (фонема) для індійських лінгвофілософів-мудреців – це вічний звук, відмінний від букв / звуків і водночас виявлений через них, він є основою трансферу і сприйняття значення.

Бхартрихарі теорію спхоти обґрунтовує не лише на підставі вічного звука, мовознавець вибудовує більш глибоку її характеристику, наголошує, що спхота – це єдиний, цілісний символ, він охоплює мову від звука до морфем, слова, речення. Без спхоти не реалізується звучання, воно німіє. Відтак спхота – це клас знаків, засобів, що функціонують за законами тлумачення; спхота породжує класи звуків, слів, речень. Неподільне речення – спхота – це основний лінгвістичний факт. Як голий корінь не має значення, так само значення окремих слів є підказкою, шаблем до значення речення [17, С. 413]. Отже, концепція доктрини, яку розробив Бхартрихарі, обстоює думку про те, що без спхоти як прихованої ідеї, що виникає у свідомості, розміщується у розумі, проявляється через звуки вимовлюваних мовцем слів, що вибудовуються у речення і досягають слухача, неможливо досягти семантичної істини.

Доходимо висновку, що досягнення індійських лінгвофілософів у царині фонемі сповнені лінгвістичної цінності. Простежуємо означеність спхоти-фонемі ідеалізованістю, абстрактністю, незмінністю; вона виконує надважливі функції – конститутивну (створить морфемі, слова, речення), смислорозрізнявальну (різнить слова за значенням), дискретно-розпізнавальну (розчленовує, сегментує мовленнєвий потік, дає змогу виділити склади, морфемі, слова, з'ясувати смисл). Переконаємося, що теорія дихотомії «спхота-фонема» є функціональною основою комунікації, оскільки служить заради функціонування мови як органічного цілого та виконання цим цілим власної функції і мети.

З огляду на це спостережено, що в індійській протомові виділялися й склади, процес утворення яких описувався як щільне зімкнення або прості зміни конфігурації органів артикуляції. В. Лисенко поєднання голосних і приголосних у складі називає

первинним синтезом континуальності та дискретності на елементарному фізіолого-фонетичному рівні» [7, С. 19].

Одним із засобів дискретності слова, тексту визначався наголос, що, на думку Т. Барроу, Т. Єлезаренкової, В. Іванова, В. Топорова та ін., давав змогу індійським грамати́стам класифікувати склади за видами тонованості.

Установлено, що в санскриті наголос був музикальним (тонічним, політонічним, мелодійним), тому що переважно характеризувався різною висотою тону складу, голосного. На фонетичному рівні розрізнялися три основні тони наголосу: 1) високий (санскр. *udāta*; *удатта*); 2) невисокий / низький (санскр. *anudāta*; *анудатта*); 3) знижувальний (санскр. *svarita*; *сваріта* – звучний), комбінування *удатти* і *анудатти*.

У процесі студіювання основ фонетики в індійській лінгвістичній традиції варто, на нашу гадку, зосередити увагу й на тому, що у фонетичних працях, які описували Веди («Шикша», «Пратишакх'я»), аналізувалася не лише сутність звуків, а й природа, структура слова. Будову слова становив корінь, де обов'язковим елементом є один голосний звук із різною комбінацією приголосних. Архітектонічно корінь був односкладним, відкритим (закінчувався чітко визначеними голосними звуками), або закритим (закінчувався приголосним). Голосні звуки вважалися і складотвірними. Склади класифікували на «важкі» (містили довгі голосні звуки або короткий голосний і два приголосні) та «легкі» (усі решта склади).

Простежувалася різна комбінація звуків, аналізувалися дистрибуція їх залежно від місця в слові (початок, середина, кінець), чергування, зумовлені правилами *сандхі*. Вивчалися морфологічні чергування здебільшого голосних у середині кореня чи афіксів (*veda* – «я знаю, відаю», *vidma* – «ми знаємо, відаємо», *viidyas* – «учений, знання»).

Упорядкування звукової матерії та структурування усного мовлення на засадах статусу його самобутньо-божественного звучання засвідчують і основні принципи *сандхі* – стремління до уподібнення звуків, уникнення збігу голосних в одному слові на стикові морфем або на межі слів. Означене з часом створило підґрунтя для функціонування, і в українській мові зокрема, таких фоностилістичних засобів, як *афереза*, *апокopa*, *елізія*, *синкопа* (випадіння, скорочення, позбавлення, усічення звуків), *епентеза* (вставляння звуків, здебільшого голосних у процесі модифікування закритих складів у відкриті) та протилежних – *гіатус* (зіяння, зяяння, роззів): «збіг двох і більше голосних в одному

слові або на межі слів» [21, С. 212], що розглядається як немилозвучність.

У ведійській мові та санскриті відбувалося ще й кількісне та якісне чергування голосних звуків, які називалися апофонічними та метафонічними, що згодом стало основою виникнення різних евфонічних, фоностилістичних засобів у багатьох індоєвропейських мовах.

Т. Барроу зазначає, що чистий голосний елемент (санскр. *a*, і.-є. *a*, *e*, *o*) характеризувався кількісною градацією. З огляду на це розрізняли три ступені чергувань голосних у морфемах, на що під час словозміни та словотворення впливав наголос: 1) слабкий/нульовий ступінь – голосний міг у будь-якому складі опускатися, або склад із цим голосним не був під наголосом (*sedúr* – «вони сиділи»); 2) повний ступінь (*guṇa* – «якість») – голосний (*a*) був наголошеним (*sádas* – «сидіння») 3) посиленний/сильний ступінь (*vr̥ddhi* – «посилення, збільшення») – голосний (*ā*) міг подовжуватися (*sādáyati* – «саджає, всаджує»). У процесі різних фонетичних змін до уваги бралися особливості й типи наголосу, які простежуються в усіх чотирьох самхітах і двох брахманах. «Чергування *a/ā/нуль* звука, як зазначає Т. Барроу, становить у системі санскриту ядро апофонії» [22, С. 104] й основу орфоєпії в процесі винайдення слів для іменування та поєднання їх. Варто зазначити, що триступеневе чергування голосних звуків становить морфонологічну базу Граматики Паніні.

Й. Бронхорст справедливо наголошує на «фундаментальності питання про те, чи знав Паніні ведичні тексти такі, з якими працюють науковці сьогодні» [23, С. 1]. З огляду на це дослідники по-різному висловлюють думки щодо аналізу Паніні фонетичної / фонематичної системи мови, доводять, що мовознавець уже в ті часи послуговувався порівняльним методом дослідження ведійської мови та санскриту (обробленої, літературної мови), володів відомостями про алфавіт.

Науковими джерелами (О. Волошина, Д. Дітрі, В. Лисенко, Н. Місра, О. Хамрай, Е. Швед та ін.) обґрунтовано, що Паніні є представником іншої мовної традиції, він започатковує основи «формальної граматики» (за О. Волошиною) – із звуків (фонем), складів, коренів, морфем синтезує форми слів, створює власні правила мови для імплементації їх у мовленні.

Досліджено, що в «Аштадх'яї» Паніні до уваги бере всі надбання протоіндійських фонетичних шкіл, а звуки класифікує за 14-ма класами, які називає «Шива-сутри» (фонологічні сутри; пратьяхара-сутри).

Паніні під час класифікації фонетичних елементів послуговується прийомом пратьяхари (санскр. *pratyāhāra* – «стягнення, компресія») –

скорочено-компресивного опису класу мовних одиниць, «який дає змогу мовознавцеві виконувати найрізноманітніші комбінування звуків. <...> пратьяхара – це своєрідна абревіатура, у якій початковий і кінцевий елемент певної множини позначають фіксовану послідовність усіх розміщених між ними елементів» [24, С. 474–475], наприклад, перша сутра (клас 1) включає прості короткі голосні *a*, *i*, *u* й позначається пратьяхарою *aN* (див. Схему 1.1.).

Кожна пратьяхара – це певний клас фонетичних (фонемних) одиниць мови з відповідною характеристикою. Послідовність мовних елементів у класах фіксована. Клас має свою назву, яка засвідчується останньою буквою-маюскулою (технічним показником, індикатором, приголосним елементом, що називається анубандха). Анубандха може оформлювати не лише сутру-пратьяхару, приміром, *ñM*, а й супроводжувати інші звуки / фонемні, як-от: *aC* – позначає всі голосні. Для зображення класифікації «Шива-сутри» Паніні ми модифікували приклади, наведені у працях О. Волошиної [24], Р. Шарма [25], Е. Швед [26], Дж. Дімірі [27]:

Схема 1.1.

Класи фонетичних елементів за Паніні

Клас 1.	<i>a</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	.....	<i>N</i>					
Клас 2.	<i>ṛ</i>	<i>ḷ</i>	.....		<i>K</i>					
Клас 3.	<i>e</i>	<i>o</i>	.....		<i>N⁻</i>					
Клас 4.	<i>ai</i>	<i>au</i>	.....		<i>C</i>					
Клас 5.	<i>h</i>	<i>y</i>	<i>v</i>	<i>r</i>	.....	<i>T</i>				
Клас 6.	<i>l</i>	.....			<i>N</i>					
Клас 7.	<i>ñ</i>	<i>m</i>	<i>n̄</i>	<i>ṇ</i>	<i>n</i>	.....	<i>M</i>			
Клас 8.	<i>jh</i>	<i>bh</i>	.....			<i>Ñ</i>				
Клас 9.	<i>gh</i>	<i>ḍh</i>	<i>dh</i>	.....		<i>Ṣ</i>				
Клас 10.	<i>j</i>	<i>b</i>	<i>g</i>	<i>ḍ</i>	<i>d</i>	.....	<i>Ṣ</i>			
Клас 11.	<i>kh</i>	<i>ph</i>	<i>ch</i>	<i>ṭh</i>	<i>th</i>	<i>c</i>	<i>ṭ</i>	<i>t</i>		<i>V</i>
Клас 12.	<i>k</i>	<i>p</i>	.....							<i>Y</i>
Клас 13.	<i>ç</i>	<i>ṣ</i>	<i>s</i>	.....						<i>R</i>
Клас 14.	<i>h</i>	.....								<i>L</i>

Схема фонетичних елементів дає змогу згрупувати їх за сутрами та охарактеризувати за пратьяхарами.

1. Сутра *aC* – класифікує тільки голосні звуки і включає чотири класи-сутри:

- пратьяхару-сутру *aN* (**клас 1**) із переліком простих коротких голосних *a*, *i*, *u*;

- пратьяхару-сутру ***rK*** (клас 2) із сонантами *r, l*, що є простими складотвірними;
- пратьяхару-сутру ***eN*** (клас 3), де розміщено голосні *e, o* дифтонгічного походження, що засвідчує анубандха $\bar{N}$;
- пратьяхару-сутру ***aiC*** (клас 4), у яку занесено дифтонги *ai, au*.

1. Сутра ***haN*** – класифікує лише напівголосні звуки. Її складниками є **5 – 6 класи-сутри**:

- пратьяхара-сутра ***haT*** (клас 5), у якій класифіковано напівголосні *h, y, v, r*;
- пратьяхара-сутра ***lN*** (клас 6), де простежується лише один напівголосний *l*, що характеризується непереривчастістю, плавністю.

2. Сутра ***ñam*** (клас 7) складається із носових приголосних елементів: *ñ, m, ñ, ñ, n*

3. Сутра ***jhaṣ*** містить ротові, дзвінкі, зімкнені, придихові звуки та включає два класи-сутри:

- пратьяхару-сутру ***jhaÑ*** (клас 8) із переліком зімкненого, дзвінкого, компактного, палатального, придихового *jh* і зімкненого, дзвінкого дифузного, губного, придихового *bh*;
- пратьяхару-сутру ***ghaṣ*** (клас 9), що включає зімкнений, дзвінкий, компактний, гутуральний, придиховий *gh*, зімкнений, дзвінкий, компактний, церебральний, придиховий *dh* та зімкнений, дзвінкий, дифузний, зубний, придиховий *dh*;

4. Сутра-пратьяхара ***jaC*** (клас 10) складається із ротових, дзвінких, зімкнених, але непридихових звуків, які різняться й іншими ознаками: *j* (непереферійний, палатальний), *b* (губний, переферійний, непалатальний, дифузний), *g* (гутуральний, переферійний, непалатальний, компактний), ḍ (церебральний, непереферійний, непалатальний, компактний), *d* (зубний, непереферійний, непалатальний, дифузний);

5. Сутра ***khaY*** об'єднує всі ротові, глухі, зімкнені, придихові і непридихові приголосні та складається із двох класів-сутри:

- пратьяхара-сутра ***khaV*** (клас 11), де проглядається перелік ротових, глухих, зімкнених, придихових звуків, що мають додаткові власні характеристики: *kh* (гутуральний, компактний, переферійний), *ph* (губний, дифузний, переферійний), *ch* (палатальний, компактний, непереферійний), *th* (церебральний, компактний,

непериферійний), *th* (зубний, дифузний, непериферійний), і ротових, глухих, зімкнених непридихових звуків: *c* (палатальний, компактний, непериферійний), *t* (церебральний, компактний, непериферійний), *t* (зубний, дифузний, непериферійний);

- пратьяхара-сутра *kaY* (клас 12), що містить ротові, глухі, зімкнені, непридихові звуки *k* (гутуральний, компактний, периферійний), *p* (губний, дифузний, периферійний).

6. Сутра *caL* містить ротові фрикативні звуки і включає два класи сутр:

- пратьяхара-сутра *caR* (клас 13), де простежуються глухі непереривчасті сибілянти *ç* (*ś*), *ṣ*, *s*;

- пратьяхара-сутра *haL* (клас 14), що містить лише один приголосний задньопіднебінний дзвінкий спірант *h*.

Простежуємо, що класифікація звукових елементів у праці Паніні відрізняється (не проглядаємо довгих голосних, двічі повторюється *h*, ізольованим від інших сонорних є *l*, порушено принцип градуальності приголосних за місцем творення тощо) від тієї, що вже була створена, і на підставі якої виникло письмо деванагарі як зразок фактично бездоганної класифікації фонем. Причина в тому, як зазначають дослідники, що Паніні з опертям на основний принцип фонетики – артикуляційно-акустичний – фонетику розглядає по-особливому, найменші (звукові) елементи мови класифікує так, щоб на їх основі детально розробити фонетичні, фонологічні, морфонологічні та морфологічні основи санскриту і на підставі синтетичного методу створити своєрідну метамову. З огляду на це «Шива-Сутри» містять «не лише фонетичну класифікацію звуків, а й інформацію про поведінку звуків у складі морфем, тобто пропонують класифікацію фонем» [24, С. 483], укладену на підставі ретельного аналізу фонетичних ознак цих фонем у процесі реалізації в усному мовленні, і під час рецитації релігійних Вед зокрема. Аналізуючи означене, американський мовознавець М. Емену писав, що ведійська релігія започаткована на текстах, які не могли змінюватися всупереч навіть тому, що змінювався світ. Саме це спонукало давніх індусів стати дуже точними фонетистами в той час, коли інші народи ще й не думали рухатися в цьому напрямкові [28, С. 19].

Висновки. Отже, у процесі дослідження встановлено, що компетентнісний діапазон мети діяльності майбутнього вчителя української мови і літератури конкретизовано особистісно зорієнтованими завданнями мовно-літературної освітньої галузі та результатами навчання учнів, що скореговують їхній освітній поступ

Зміст завдань, які мають успішно розв'язувати вчителі словесності, ґрунтується на формуванні ключової компетентності «вільне володіння державною мовою», в основу якої покладено цілісну модель мови, де елементи нижчого мовного рівня (фонетичного) виконують функції, без яких не функціонують вищі рівні. З'ясовано, що в Державному стандарті базової середньої освіти невиправдано обійдено увагою фонетику, формувати компетентність вільного володіння українською мовою скоординовано лише на засадах лексичного та граматичного складників мови.

Для усунення суперечностей між системою мови і реалізацією компетентнісного підходу щодо її цілісного опанування, доцільно, на нашу думку, оновити зміст методичної системи навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури з урахуванням здобутків мовознавства, його глибинних витоків передусім. Підґрунтям дослідження виокремлено індійську лінгвістичну традицію, оскільки давньоіндійські філософи на підставі сакральньо-фонаційного підходу до збереження сутності Вед, інших релігійних текстів першими з нині відомих науковців усвідомили роль звука в розвитку суспільства, обґрунтували фізіологічний аспект породження мовлення, упорядкували класифікацію звуків, започаткували розроблення теорії про фонетичний та фонологічний аспекти мови.

Доведено, що напрацювання граматиків Давньої Індії сповнені цінних спостережень, які є важливими для розвитку сучасного мовознавства та лінгводидактики.

Література:

1. Державний стандарт базової середньої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n16>. (дата звернення: 15.12.2022).
2. Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти». Наказ МОН України від 23.12.2020 № 2736. URL: https://rada.info/upload/users_files/41868892/77dd4226add8e617afd9889da11634d8.pdf (дата звернення: 15.12.2022).
3. Семенюк О.А. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб./ О. А. Семенюк, В. Ю. Паращук. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 240 с.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. 2-ге вид. доп. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 376 с.
5. Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. для самостійної роботи студента. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
6. Кузнецова Г.П., Караман С.О., Караман О.В. Основи фонетики в індійській лінгвістичній традиції: теоретико-методичний аспект. «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)). Київ, 2022. Вип. 13(18). С. 294–310. С. 749 с.
7. Лысенко В.Г. Генезис учения об атомах как проблема языка и мышления. *Вопросы философии*. 2014. №6. С. 9–28.

8. Witzel M. Vedas and Upaniṣads. The Blackwell Companion to Hinduism. Oxford, 2003. P. 68–101. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9780470998694.ch4> (дата звернення: 17.12.2022).

9. Vinaya Texts. Translated from the Pali by T.W. Rhys Davids and Hermann Oldenberg. Part I. The Patimokkha. The Mahavagga, I-IV. Oxford, the Clarendon Press. [1881]. URL: <https://web.archive.org/web/20201210082446/https://www.sacred-texts.com/bud/sbe13/index.htm> (дата звернення: 17.12.2022).

10. Peter T. Daniels, William Bright. The world's writing systems. Oxford: Oxford University Press, 1996. 920 pages. ISBN 99780195079937. Review by Eleanor Dickey, University of Ottawa. URL: <https://bmcr.brynmawr.edu/1996/1996.05.03> (дата звернення: 19.12.2022).

11. Абуґіда. URL: <https://www.wikiwand.com/uk/%D0%90%D0%B1%D1%83%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%B0> (дата звернення: 21.12.2022).

12. П. Боголюб Індійська культура і Захід. Канада : Орден, 1962. 64 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17136/file.pdf> (дата звернення: 21.12.2022).

13. Иванов В.В., Топоров В.Н. Санскрит. Языки зарубежного Востока и Африки / Под ред. Г. П. Сердюченко. Из-во Восточной литературы, 1960. 134 с.

14. Pollock Sh. The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in Premodern India. Berkeley. Los Angeles and London: University of California Press, 2006. Pp. 684. URL: http://sheldonpollock.org/archive/pollock_language_2006.pdf (дата звернення: 15.12.2022).

15. Staal F. The Fidelity of Oral Tradition and the Origins of Science / Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XLIX, 8. Amsterdam, 1986. P. 251–288 URL: https://www.amazon.in/Books-J-F-Staal/s?rh=n%3A976389031%2Cp_27%3AJ.+F.+Staal

16. Иванов В. Фонема и письмо в древней культуре и их связь с атомизмом *Вопросы философии*. 2014. №6. С.29–38.

17. Staal J. F. A Reader on the Sanskrit Grammariansю. Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1972. 558 P. URL: https://monoskop.org/images/6/6c/Staal_JF_ed_A_Reader_on_the_Sanskrit_Grammarians_1972.pdf (дата звернення: 23.12.2022).

18. Dash A. The doctrine of sphota. Language in India. Volume 4–6 June, 2004. URL: <http://www.languageinindia.com/june2004/anirbansphota1.html> (дата звернення: 22.12.2022).

19. Кузнецова Г. П. Дихотомія «спхота – фонема» в індійській лінгвістичній традиції. *Eurasian Scientific Discussions: The 12th International scientific and practical conference “Eurasian scientific discussions” (December 18-20, 2022) Barca Academy Publishing*. Barcelona, Spain, 2022. 542 p. С. 384–390 (0,3 д.а.) URL: <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/EURASIAN-SCIENTIFIC-DISCUSSIONS-18-20.12.22.pdf> (дата звернення: 22.12.2022)

20. Лысенко В. Понятие варна (varṇa) в индийской мысли и атомистический подход. *Философия языка*. С. 168–178 URL: <https://www.academia.edu/12354058/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8> (дата звернення: 24.10.2022).

21. Українська мова: Енциклопедія. Видання друге, випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с. С.232

22. Барроу Т. Санскрит. Перевод с англ. Н. Лариной, 1976. 411 с.

23. Bronkhorst J. Pāṇini and the Veda reconsidered URL: https://www.academia.edu/3287403/P%4%81%E1%B9%87ini_and_the_Veda_reconsidered (дата звернення: 22.12.2022).

24. Волошина О.А. Шива-сутры как важнейший элемент Грамматики Панини. URL: <https://article/n/shiva-sutry-kak-vazhneyshiy-element-metayazyka-grammatiki-panini> (дата звернення 22.09.2020).

25. Sharma R. N. The Astadhyayi of Panini. Vol.1: New Dehli: Munshiram Manoharlal Publishers, 2002. 236 p. URL: <https://www.abebooks.com/book-search/title/astadhyayi-panini-volume-introduction-grammatical/author/rama-nath-sharma/> (дата звернення: 21.12.2022).

26. Швед Е.В. До питання історії лінгвістичної думки Давньої Індії: праця Паніні «Восьмикнижжя». Сучасні дослідження з іноземної філології. 2013. Вип.11. С.379–382. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe? I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S2 (дата звернення: 21.12.2022).

27. Димри Дж. П. Панини и его «Восьмикнижие» *Народы Азии и Африки*. 1973. № 6. С. 96–103.

28. Emeneau M.B. India and Linguistics / *Language and Linguistic Areas: Essays* by Murray B. Emeneau. Stanford, California, 1980. P. 19–31.

References:

1. *Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2020 r. № 898 [State standard of basic secondary education: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 30, 2020 No. 898]*. (2020, September 30). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n16> [in Ukrainian].

2. *Profesiinyi standart «Vchytel zakladu zahalnoi serednoi osvity»*. [Professional standard «Teacher of general secondary education institution»]. (12/23/2020). Nakaz MON Ukrainy vid 23.12.2020 № 2736 – Order of the Ministry of Education and Culture of Ukraine dated 12/23/2020 No. 2736. Retrieved from https://rada.info/upload/users_files/41868892/77dd4226add8e617afd9889da11634d8.pdf [in Ukrainian].

3. Semeniuk, O.A., Parashchuk, V. YU. (2010). *Osnovy teorii movnoi komunikatsii [Basics of the theory of language communication]*. Kyiv : VTS «Akademiiia». [in Ukrainian].

4. Batsevyeh, F.S. (2009). *Osnovy komunikatyvnoi linhvistyky [Basics of communicative linguistics]*. Kyiv : VTS «Akademiiia». [in Ukrainian].

5. Yashenkova, O.V. (2011). *Osnovy teorii movnoi komunikatsii [Basics of the theory of language communication]*. Kyiv : VTS «Akademiiia». [in Ukrainian].

6. Kuznetsova, H.P., Karaman, S.O., Karaman, O.V. (2022). *Osnovy fonetyky v indiiskii linhvistychnii tradytsii: teoretyko-metodychnyi aspekt [Basics of phonetics in Indian linguistic tradition: theoretical and methodological aspect]*. *Perspektyvy ta innovatsii nauky – Prospects and innovations of science*, 13(18), 294–310. [in Ukrainian].

7. Lysenko, V.H. (2014). *Henezys uchenyia ob atomakh kak problema yazyka y mishlenyia [Genesis of the doctrine of atoms as a problem of language and thinking]*. *Voprosi fylosofyy – Questions of Philosophy*, 6, 106–110. [in Russian].

8. Witzel, M. (2003). *Vedas and Upanisads*. The Blackwell Companion to Hinduism. Oxford. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9780470998694.ch4> [in English].

9. *Vinaya Texts*. (1881). Translated from the Pali by T.W. Rhys Davids and Hermann Oldenberg. Part I. The Patimokkha. The Mahavagga, I-IV. Oxford, the Clarendon Press. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20201210082446/https://www.sacred-texts.com/bud/sbe13/index.htm> [in English].

10. Peter, T., Daniels, William, Bright. (1996). *The world's writing systems*. Oxford: Oxford University Press. 920 pages. ISBN 99780195079937. Review by Eleanor Dickey, University of Ottawa. Retrieved from <https://bmc.bryn.mawr.edu/1996/1996.05.03> [in English].

11. *Abuhida [Abugida]*. (n.d.). Retrieved from <https://www.wikiwand.com/uk/%D0%90%D0%B1%D1%83%D0%B3%D1%96%D0%B4%D0%B0> [in Ukrainian].

12. Boholiub, P. (1962). *Indiiska kultura i Zakhid [Indian culture and the West]*. Kanada : Orden. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17136/file.pdf> [in Ukrainian].

13. Yvanov, V.V., Toporov, V.N. (1960). *Sanskryt. Yazyky zarubezhnoho Vostoka y Afryky [Languages of the Far East and Africa]*. H. P. Serdiuchenko (Ed). Yz-vo Vostochnoi lyteratury. [in Russian].

14. Pollock, Sh. (2006). *The Language of the Gods in the World of Men: Sanskrit, Culture, and Power in Premodern India*. Berkeley. Los Angeles and London: University of California Press. Pp. 684. Retrieved from http://sheldonpollock.org/archive/pollock_language_2006.pdf [in English].

15. Staal, F. (1986). The Fidelity of Oral Tradition and the Origins of Science / *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*. Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XLIX, 8. Amsterdam. P. 251–288. Retrieved from https://www.amazon.in/Books-J-F-Staal/s?rh=n%3A976389031%2Cp_27%3AJ.+F.+Staal [in English].

16. Yvanov, V. (2014). Fonema y pysmo v drevnei kulture y ykh sviaz s atomyzmom [Phoneme and writing in ancient culture and their connection with atomism]. *Voprosy fylosofyy – Questions of philosophy*. 6, 29–38 [in Russian].

17. Staal, J. F. (1972). *A Reader on the Sanskrit Grammarians*. Cambridge, Massachusetts, and London, England. 558 P. Retrieved from https://monoskop.org/images/6/6c/Staal_JF_ed_A_Reader_on_the_Sanskrit_Grammarians_1972.pdf [in English].

18. Dash, A. (2004). The doctrine of sphota. *Language in India*. Volume 4–6 June. Retrieved from <http://www.languageinindia.com/june2004/anirbansphota1.html> [in English].

19. Kuznetsova, H. P. (2022). Dykhotomiia «sphota – fonema» v indiiskii linhvistychnii tradytsii [Dichotomy "sphota - phoneme" in the Indian linguistic tradition]. *Eurasian Scientific Discussions: The 12th International scientific and practical conference "Eurasian scientific discussions"* (December 18-20, 2022) Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain, (pp. 384–390). Retrieved from <https://sci-conf.com.ua/wp-content/uploads/2022/12/EURASIAN-SCIENTIFIC-DISCUSSIONS-18-20.12.22.pdf> [in Ukrainian].

20. Lysenko, V. (n.d.). Poniatyie varna (varṇa) v yndyiskoi mysly y atomystycheskyi podkhod [The concept of varna (varṇa) in Indian thought and the atomistic approach]. *Fylosofyia yazyka – Language philosophy*. Retrieved from <https://www.academia.edu/12354058/%D0%9F%D0%BE%D0%BD%D1%8%> [in Russian].

21. *Ukrainska mova: Entsyklopediia [Ukrainian language: Encyclopedia]*. (2004). Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. [in Ukrainian].

22. Barrou, T. (1976). *Sanskryt [Sanskrit]*. (N. Laryna trans. from eng.). [in Russian].

23. Bronkhorst, J. (n.d.). *Pānini and the Veda reconsidered*. Retrieved from https://www.academia.edu/3287403/P%C4%81%E1%B9%87ini_and_the_Veda_reconsidered [in English].

24. Voloshyna, O.A. (n.d.). *Shyva-sutry kak vazhneishyi element Hrammatyky Panyny [Shiva-sutras as the most important element of Panina's Grammar]*. Retrieved from <https://article/n/shiva-sutry-kak-vazhneyshiy-element-metazyzyka-grammatiki-panini> [in Russian].

25. Sharma, R. N. (2002). *The Astadhyayi of Panini*. Vol.1: New Dehli: Munshiram Manoharlal Publishers. 236 p. Retrieved from <https://www.abebooks.com/book-search/title/astadhyayi-panini-volume-introduction-grammatical/author/rama-nath-sharma/> [in English].

26. Shved, E.V. (2013). Do pytannia istorii lnhvistychnoi dumky Davnoi Indii: pratsia Panini «Vosmyknyzhzhia» [On the question of the history of the linguistic thought of Ancient India: Panini's work «The Eight Books»]. *Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii – Modern research on foreign philology*. 11, 379–382. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S2 [in Ukrainian].

27. Dymry, Dzh. (1973). P. Panyny y eho «Vosmyknyzhhye» [P. Panini and his «The Eight Books»]. *Narody Azyy y Afryky – Peoples of Asia and Africa*. 6, 96–103. [in Russian].

28. Emeneau, M.B. (1980) *India and Linguistics / Language and Linguistic Areas: Essays* by Murray B. Emeneau. Stanford, California [in English].